րարին, այլ զոմանս գեր ի վերոյ կարգէ: Եւ նոյն սկզբնաւորեալ ի մեզ հաստատեցաւ. զոր եւ Պաւղոս ոչ հրամայէ զմիմեամբք ելանել առելոյն· Իւրաքանչիւր ոք յոր կոչումն կոչեցաւ, ի նմին կացցէ *:

9· Դ· Եւ ո՞րպէս հրամայիցի բաւականանալ իւրաքանչիւր յեղեալն կարգի:

*Արդ միաբանութեամբ ժառանգաւորացս եւ եպիսկոպոսացս եւ քահանայիցս եւ սարկաւագացս, ես Մակարիոս արքեպիսկոպոս սուրբ քաղաքիս Երուսաղէմի աւանդեմ զկանոնադրութիւնս զայս ձեզ, ուսեալ յառաքելոցն պատմութեանց. եւ աւանդութեամբ հարցն առ մեզ հաստատեալ հիմնանայ:

Զի զսուրբ մկրտութեանն ձեռնադրութիւնն, որպէս յառաջագոյն ասացաք, եպիսկոպոսաց եւ քահանայից միայն է կատարել: Եւ զփուղ սրբութեան եպիսկոպոսապետն օրհնեսցէ. եւ վասն հեռաւորութեան եւ կարեւոր պիտոյից, հրամանաւ արքեպիսկոպոսին երկու եւ երեք միաբանեալ եպիսկոպոսք. եւ սարկաւագունք՝ սպասաւորք սրբութեանն: Եւ զիւղն օծման մեռելոցն եւ հիւանդացն եւ մկրտելոցն առանձնակ օրհնեսցեն քահանայքն եւ եպիսկոպոսքն: Զայս սահմանեցին սուրբ հարքն մեր. եւ մի՛ ոք իշխեսցէ փոխել զուղիղ եդեալ սահման, զի մի զնոցին կապանք նզովիցն ընկալեալ՝ օտարեսցի յԱստուծոյ:

10· Ե· Եւ ո՛րպէս մերձեսցուք առ սեղանն սուրբ եւ կենդանարարն խորհուրդ:

* § 8, 19 այս տեղ բեր § 14, 5—23:
* § 9, 3—10 փոխադրէ § 14, 4:

մենեցունց BCDGP յարութեան EFGP կենարարն մեր D — 15 եւ նոյն չունի P — 17 Պօղոս A զմիմիամբ GP — 18 որ D կոչումն չունին GP: Հմմտ. Ա. Կորն. Է. 29:

9. 1 հրամայեսցի H հրամայեսցի միւսները — բառս GP եղեալն BD յեղեալ P — 3 ժառանգաւորացն D — 4 եպիսկոպոսաց AHGP սարկաւագաց AHG քահանայիցն GP — 6 այս GP — 7 առաքելոցն D առաքելոց GP պատմութեանցն P — 9 սուրբ հարցն D հաստատել BHI հիմանայ D սուրբ P — 10 մկրտութեան ձեռնադրութիւն GIP — 13 կատարեալ ա ջնջագրով, կատարեալ G զեւղ BC սրբութեանն BCDEFH — 15 արք —] որք — G — 17 սպասաւոր BCDGP — 18 սրբութեան G զիւղն A, միւսները զիւղ, զեւղ BC մեռելոյն BCDGIP — 19 հիւանդաց GP եւ չունին EFI առանձնական D առանձնակի EFGP առանձնակ I — 20 քահանայք եւ եպիսկոպոսք EFGIP — 21 զայն BCDGP սուրբ հարքն սահմանեցին GP — 22 սահմանն GP — 23 կապանքն P նզովից EFGP նզովեցին BD ընկալեալք GP օտարեսցին GP աստուծոյ CI:

10. 1 եւ որպէս եւ կայցուք BCDGP առ] ի նարար EF կենդանի BCDGP խորհուրդն EF —

Առ այդ անմահութեան վիճակ մի՛ ոք երկմտութեամբ եւ մի՛ թերահաւատութեամբ եւ մի՛ գործովք անարժանութեամբ մերձ լինել յանդգնեսցի, զի մի՛ զկամս Աստուծոյ բարկութեանն յամենայն երկիր չարժեսցէ, եւ ինքն լուիցէ զասացեալն. Դու ընդէ՞ր բնաւ պատմես զարդարութիւն իմ, զի դու առեցեր զխրատ իմ: Այլ ուղիղ գնացիւք եւ ճշմարիտ հաւատով մատուցեալ լուսաւորեսցի, եւ այլոց ինքեամբ գործեսցէ փրկութիւն:

11· Է· Եւ զիա՞րդ է արժան զխորհուրդն կատարել:

Զփրկական խորհուրդ մարմնոյ եւ արեանն Տեառն պարտ է երկիւղիւ եւ զգուշութեամբ կատարել. եւ ուղիղ դաւանել խոստովանութեամբ, ուրոյն ի հերձուածողացն փորձիչ խորհրդոց. զի մի Արիանոսացն մերձ լինելով, ըստ առաքելոյն՝ անուն Աստուծոյ եւ ճշմարտութիւնն հայհոյեսցի:

12· Ը· Եւ որպիսի՞ օրհնակաւ նուէրք սրբութեանն յօրհնեսցի:

[Պարտ է] հանել ի սեղանն զհացն սուրբ՝ ջերմ ըստ առաքելոցն աւանդութեան. եւ զբաժակն՝ անապակ, առանց իրիք խառնման. զի ոչ ապականացու իւիք փրկիմք,

3 առ չունի D անմահութեանդ բաժակ BCDGP — 4 մի ոք GP թերեհաւատութեամբ EF թերահաւատութեամբ C — 5 անարժանութեան EFIP — 6 լինիլ D մի՛ չունին EF — 7 ի բարկութիւն EFGP ի բարկութեան D զբարկութիւն I երկրի GIP — 8 զասացեալն GP ընդ (էր) P — 9 բնաւ չունի C զարդարութիւնս AH — 10 դու չունի A զի առեցեր զխրատ իմ չունի F. հմմտ. Սղմ. խԹ. 16—17 — 11 լուսաւորեսցի D այլոցն EFGIP:

11. 1 եւ Թէ GP արժան] արդար E արդէն F — 2 կատարել եւ ուղիղ դաւանել խոստովանութեամբ GP — 3 զփրկական EFP փրկական G արեան BP — 7 փորձիչն I խորհրդոցն D խորհրդոյ GP արիոսացն EF արիանոսաց I — 8 ընդ F անունն EFG անուան I ճշմարտութիւն EFGP հայհոյեսցեն G. հմմտ. Հռովմ. Բ. 24:

12. 1 նուէր H սրբութեան BCD ս. օրհնոյ G օրհնեսցի DGP, այսպէս եզակի բոլոր օրինակներու մէջ: — 3 պարտ է չունին ձեռագիրները, բայց տե՛ս Վարդան Այգեկցւոյ յառաջ բերած վկայութիւնը, վերը § 11: Այս ամբողջ հատուածը (3—8) երեք տարբեր խմբագրութեամբ կը ներկայանայ ձեռագիրներու մէջ. բնագրի մէջ առինք AEFHI օրինակներու համեմատութեամբ վերակազմուած ընթերցուածը. այս օրինակներու տարբերութիւններն են. 3. հանել AHI հանեալն EF հացն A հայ I սուրբ հայ EF — 8 ջերմ EF աւանդութեանն A — 5 զբաժակն չունին AEFI անապական EFH — 6 փրկիմք չունի H եւ արեամբ չունին EFI: Բ խումբի ձեռագիրները BCD կը կարդան. Հանեալն ի սեղանն զհացն ջերմ ըստ առաքելոյն աւանդութեանց. քանզի (ք. չունի CD) ոչ անապակ առանց իրիք (իրի D) խառնուածոյ եւ ոչ ապականացու իւիք (իմք D) փրկիմք, այլ անապական արեամբ եւ մարմնով եւ (եւ չունի C) սուրբ (ս. եւ C) անարատ գառինն: — Գ խումբի ձեռագիրներն՝ GP (հմմտ. եւ Այգեկցւոյ կոչմունքը)

այլ անապական մարմնով եւ արեամբ ամբիծ եւ անարատ գառինն: Եւ զայս մինչեւ ի սեղանն սարկաւագունքն յօրինեսցեն. եւ զկատարեալն ի վերայ քահանայքն կատարեսցեն:

13· Ը· Եւ զիա՞րդ եկեսցէ ի ձեւ սեղանն խորհրդոյն եւ այլ եւս կարգքն:

Սեղանն քաւութեան ընդ վարագուրաւն, յորում Հոգին սուրբ իջանէ. եւ աւագանն յետոյ առ նմին տամբ, եւ պատուով հաստատեալ յաջմէ: Եւ ժառանգաւորքն իւրատեալ յաջմէ: Եւ ժողովքանչիւր աշտիճանաւ պաշտեսցեն, եւ ժողոքանչիւր աշտիճանաւ պաշտեսցեն, եւ երավրդականքն արտաքոյ վարագուրին, եւ երայքն առ դրունս ունկնդրութեամբ. զի մի՛ ընդ միմեանս ելանելով եղծցին կարգքն. այլ իւրաքանչիւր կայանիւ անարատ մնասցէ:

14· Թ· Զայս աւանդեմ ձեզ պատուիրան հաւատոյ եւ կարգաց եկեղեցւոյ՝ ըստ խնդրոյ աղաչանաց ձերոց. եւ նզովեմք ի վերայ պատեհն զայլաձեւսն խորհեալսն *:

* Զի ի միմեանց ընկալեալ ձեռնադրութեամբ զշնորհս, ոչ բերեմք պակասութիւն: Եւ միապատիւ ոչ իրաւունս վարկանիմք եւ զփաղկարգեալսն ուղղապէս եկեղեցւոյ. եւ զհամօղ անձինս կշտամբեմք, որք խորհին հառամոլ անձինս կշտամբեմք, որք խորհին հառակի: Որպէս պատմեալ եղեւ մեզ զՏուրկառակ: Որպէս պատմեալ եղեւ մեզ զՏուրգեայ Բասենոյ եւ Բագրեւանդայ եպիսկոպոսէ եւ որ սակաւուք ընդ Արիանոս միաւորեալ է եւ

* § 14, 4 այս տեղ բեր § 9, 3—10. իսկ § 14, 5—23 փոխադրէ § 8, 20:

ունին. Հանել (հանեալ P) ի սեղանն զհայ (զհացն P) ջերմ եւ զբաժակ (զբ—ն P) անապական եւ անխառն առանց իրիք ըստ առաքելական աւանդութեանց. քանզի (քան P) ոչ ապականացու իւիք փրկիմք, այլ անապական արեամբ եւ մարմնով մեծ եւ անարատ գառինն: — 8 մինչ ի H մի այս ս. BD միայն CGP ի չունին BC — 9 սարկաւագունք HGP յօրինեսցին A յաւրինեն BD յօրինէն C նուիրեն GP զկատարելն EFHP զկատարեալքն D ի վերայ նորա P — 10 քահանայք GP կատարեսցին D:

13. 1 ի ձեւ] ինեւ G — 2 եւ խ. ABCDGP խորհրդոցն EFI կարգն DEF — 3 վարագուրաւ BCDEFGPI յորում իջանէ հ. — 4 եւ չունին GP ժառանգ GP — 5 յետոյ չունի D հաստատել GP աստիճանն EF կաւորքն B — 6 աստիճանաւ BCDGP առ դուրսն պաղատեսցեն I — 8 երեխայքն EF — 9 առ դուրսն EFI — 10 եղծցեն GI կարգն EFGP — 11 իւրիւքանչիւր P կայանի GP մնասցեն EF:

14. 2 հաւատոյ EF կարգ GP յեկեղեցւոյ D ըստ խնդրոյ աղաչանաց ձերոց չունի F ըստ խ. տալ ա. G — 4 զայլաձեւս EFP զայրաձեւսն C զայլաձեւ BCDGP G խորհեցեալս BCDEFGI զի միմեանց BCDGP զշնորհսն BCDEF զշնորհս GP — 7 վարկանիմք G — 8 ուղղապէս D զկռամօղ G փառամօլ P — 9 անձինս D որ P — 10 որպէս] որ BD եղեւ D զտուրգայենս D որ P — 10 որպէս] որ BD եղեւ D զտուրգայ EF զտուրքա P զտուրքայ սասնու G բասենոյ EF բասենոյ BCD բասանու CD բագրեւանդեայ CDEF բագրեւանդայ P զտ. բագրեւանդեայ եւ վրասենոյ EFGP — 11 որ EF եպիսկոպոսայ AH եպիսկոպոսէն EFGP — 12 սակաւուք] ի սակաւուք P սրակաւուք G արիանոսն P արիանոս I արիանոսի D արիանոսն G

գարձեալ խղճեալ. եւ արդ եւ այլ ե՛ւս յանդգնագոյնս խորհի. եպիսկոպոս միայն աթոռաւ, եւ ընդ արքեպիսկոպոսին ինքեամբ անձին տայ պատիւ. զոր չէ արժան ընդունել; զի եւ ոչ հարքն աւանդեցին այսպիսի ինչ հակառակութիւնս յեկեղեցի մուծանել. եւ անվայելուչ է համարել հաւասար, մինչեւ կոչմամբ ի պատիւ աթոռոյն ժամանեսցէ: Եւ արդ պարտ է զայնպիսին քաղցրութեամբ ի հնազանդութիւն կոչել. եւ եթէ ի նոյնն մնասցէ, խորշել իբրեւ յօտարէ:

Ողջոյն տամ ձեզ ամենայն եկեղեցիս: Ողջ լերուք ի Տէր հաստատուն եւ ուղիղ հաւատով: Ամէն:

միաւորեալ] միաբանեալ EFGP է չունի P — 13 եւ արդ չունին EF եւ չունին GP եւ արդ այլ եւս BCD յանդգնագունս P — 14 եպիսկոպոսն D աթոռով EF — 17 եւ չունի G զի ոչ եւ BCDP հարքն P այնպիսի G — 18 յեկեղեցիս BCGP — 19 անվայելուչ D համարել I հրամայել ը ջնջուած P — 20 աթոռոյն BDP ժամայնեսցէ P — 22 եւ չունին BCD ի նոյն H ի նոյնս BCDEFGIP եւ արդ եւ P զայպիսին P — 24 եկեղեցիք EF յեկեղեցիս I ողջոյն լերուք G — 25 ի տէրն GP եւ ուղիղ չունի G — 26 ամէն չունին BCDGP:

ՀՆՉԱԲԱՆԱԿԱՆ ԴԻՏՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Եչ-ի տեսութեան մի քանի կիրարկումներ:

(Շարունակութիւն)

7. Ծառերի անունները. Ժողովուրդն ասում է ուռի, տանձի եւ այլն. գրական՝ ուռենի, տանձենի եւ այլն: Ժողովրդական երգն ասում է.

Ո՛ւռի ես՝ կռա՛նալ մի.

մի՛ կռանայ, այսինքն՝ «ուռենի ես (դու), մի՛ կռանայ, Ժողովուրդն ունի եւ մի ումի՛ թեքուիր»: Ժողովուրդն ունի եւ մի ուրիշ ձեւ այս կարգի բառերի համար. ազնի՛, փոշնի՛, եւ այլն: Մենք ունինք ուրեմն երեք ձեւ. ուռի, ուռենի, ազնի (պտուղի անունն է սիզը, այսինքն հին *սիզն, որ չկայ Առձեռն բառգրքի մէջ: Պէտք չէ շփոթել սէզ բառի հետ, որ մի խոտ է. մինչդեռ «սզնին» մի ծառ է, կաս կարմիր պտուղներով): Ե-ին իր նախաւոր արժէքը տալով՝ մենք կը ստանանք. ուռի-ան-ի տանձի-ան-ի եւ այլն: Իսկ ազնի ձեւի մէջ նկատելով որ մի բաղաձայն լուին խումբ կայ — զն — ուր մեր տեսութեամբ չքացած է մի հին ձայնաւոր, կարծում եմ մի ե կամ ա, մենք այդ բառը կարող ենք վերականգնել իբր *սիզ-ի-ան-ի, կամ *սիզ-ան-ի (Ե-ի անկման համար համեմ. ա՛սեղ — ա՛սղի): Հաւանական եմ համարում, որ բառը ծագած լինի մի *սիզ-

© National Library of Armenia

ալն–ի ձեւից, որ նախապէս չեշտւում էր երր ⏑ ⏑ ⏑ եւ տուած է սահուն ա–ի անկումով՝ *սի՝գ–ն–ի՛, իսկ այս ձեւը՝ սըգ–ն–ի՛։ Տանձի–ան–ի վերականգնածս ձեւը զուգադրելով տանձի ձեւին՝ մենք կը ստանանք․

Տանձ–ի–ան–ի
տանձ–ի։

Որից պարզ երեւում է թէ մի ձեւը միւսի տարբերակն է՝ ան ածանցի յաւելումով։ Գալով սգնի բառի հնարաւոր նախաձեւերին՝ զուգադրելով կը ստանանք․

*սիգ–ի–ան–ի > սիգենի > սգնի՛․
սիգ–ան–ի > սիգ–նի > սգնի՛․

եւ կը տեսնենք, որ այս ձեւերից մէկը վերցնում է՝ երր բաղադիր՝ բառի պարզ արմատը -սիգ միւսը ածանցաւոր բունը՝ սիգ–ի։ Իսկ բառի ուղղականը ե՛ւ սիգ է եւ սիգը (սիգն)։ Ասում են «սիգ կերանք»․ կամ «սիգը հաւաքեցինք»։ Այս հաշուով սիգը (հմմ․ գառը, որ է գառն) որ հին սիգն է, վերականգնելի է երր սի՛գան > սի՛գն․ ինչ որ տեսնում ենք ծառի անուան մեր վերականգնած ձեւի մէջ՝ *սիգ–ան–ի։ Այս կարգի բառերի նախաւոր բուներն են ուրեմն տանձ–ի, սիգ–ի, անար–ի, կաղին–ի > կաղնի եւ այլն․ որ միաժամանակ թէ՛ ուղղական էին եւ թէ սեռական եւ տարբերւում էին շեշտութեան տարազով, այսպէս՝ տա՛նձ(ի) — ուղղական․ տանձի՛ — սեռական։ Հին ուղղակ․ սեռական ձեւը — տա՛նձի — կիրարկուած է ծառի համար, իսկ մաշուած ուղղականը — տանձ — պտուղի համար։

Այս կազմութիւնները զուգահեռ են Վրաց լեզուի կարգին, ուր, օրինակ՝ կաց անորոշ հոլով է, իսկ կաց–ի ուղղական է․ երկուսն եւս նշանակում են «մարդ»։ Վրաց բառերի մեծագոյն մասն այս ձեւն ունին (Տես Н. Марр, Грамм. древнелитературного грузинскаго языка, էջ 40)։

Վրացերէնի կարգով են կազմուած եւ ծառերի անունները։ Վրացերէն կուդի նշանակում է «պոչ»․ կուդիանի — «պոչաւոր»։ Այս բառն ունին եւ Թիֆլիսցիները «կուդիան» ձեւով․ «կուդիան մարդ» նշանակում է «խորամանկ»․ նմանութեան եպըը անշուշտ աղուէսն է իր պոչով։ Նոյն ձեւով կազմուած են եւ վրացական շատ տոհմանուններ․ օր․ Մաչաւարիանի, որ զուգահեռն է մեր Մամիկոնիան(ի) կազմութեան։

Դատելով Վրաց բառակազմութեան տեսակէտից, տանձ–ի–ան–ի > տանձենի պէտք է նշանակէր «տանձաւոր» եւ ասել թէ՝ «մեր նշենին ծաղկել է», նախագրական հայի մտածումով պէտք է նշանակէր․ «մեր նուշաւորը ծաղկել է»։ Իսկ եթէ ան ածանցին նոյն արժէքը տանք, ինչ որ նա ունի, իշ–ան, ձի–ան» եւ սրանց նման բառերի մէջ, այն

ժամանակ նուշի–ան–ի պիտի նշանակէր «նուշեր»․ հմմ․ «նամակ–ան–ի, պատգամ–ան–ի» եւ այլն։ Ո՛ր իմաստն եւ գերադասենք՝ մի բան պարզ է կարծում եմ․ նշենի ձեւը մի հին նուշ–ի–ան–ի ձեւից է ծագում, որին զուգահեռ կազմութիւն է վրաց․ կուդ–ի–ան–ի ձեւը, ուր սակայն իա ձուլուած չեն, մինչդեռ մեր լեզուի մէջ այդ խումբը տուած է ե եւ մենք ունինք ոչ թէ «նուշ–ի–ան–ի», այլ նրա ձոյլ եւ ամփոփ արտաբերութիւնը — «նշենի»։

Այս մեկնութիւնն ու մերձեցումը հնարաւոր էր կատարել, ընդունելով, որ ե–ը մի հին իա է։

8․ Աշխարհաբարի յոգնակին․ եր, ներ։ Ասում ենք․ բաներ, նամակներ։ Երկրորդ բառի մէջ կայ մի բաղաձայն լծին խումբ կն, ուր մեր տեսութեան համաձայն չքացած է մի ձայնաւոր․ կարծում եմ մի ա։ Վերականգնելով չքացած ձայնաւորը եւ ե–ին իր նախաւոր արժէքը տալով, ես զուգադրում եմ․

բան–ի–ար > բաներ[4]․
նամակ–ան–ի–ար > նամակներ։

Այս լուծումից պարզ երեւում է, որ երկրորդ ձեւը մի կրկնածանց յոգնակի է, ինչպէս որ է, օր․ մեր յոնքեր բառը, որ նախ գրաբար ձեւով յոգնակի է․ յոն–ք եւ ապա հին ձեւն երր եզակի է նկատուած եւ կազմուած է նոր յոգնակի, այս անգամ աշխարհաբար կարգով․ յոն–ք–եր, հմմ․ գաւառ․ ունքեր։

Մեր զուգադրութիւնից երեւում է, որ յոգնակին կազմւում էր ե՛ւ ար ե՛ւ ան ածանցով, որ համարժէք էին եւ փոխադարձաբար կարկատւում էր այդ երկու ածանցներով․ այսպէս․ նամակ, իր առաջին յոգնակին է․ նամակ–ան–ի, որ ունենք նաեւ ա՛յդ ձեւով։ Սա նորոգուած է մի անգամ եւս, բայց ար ածանցով․ նամականի–ար > նամակներ։ Առաջին ձեւի յոգնակին կենդանի է Արցախի բարբառում, բայց անփոփ ձեւով, այսպէս․ «Գլխնիս», որ պէտք է վերականգնել երր «գլուխ–ան–ի»։ Այդպէս կրկնածանց յոգնակիներ են եւ արեւմտեան ձեւերը․ «տուներնի–ս, սրտերնի–ս» եւ այլն, որ լուծելի են երր տուն–ի–ար–ան–ի, ուր ար ածանցով կազմուած ձեւն է նորոգուած, բայց ան ածանցով․ այսպէս առաջին յոգնակի․ տուն–ի–ար > տուներ > տներ, կրկնածանց յոգնակի․ տուներ–ան–ի > տուներնի > տներնի։ Զուգադրութեամբ աւելի որոշապէս կը պարզուի հին կազմութեանց եւ յետագայ նորոգմանց պատկերը․

նամակ–ան–ի–ար > նամակներ․
տուն–ի–ար–ան–ի > տներնի։

[4] Հմմ․ հնագոյն ձեւը․ բանեար (Փաւստոս)։

Որոնց վերջին ածանցները զատելով, մենք ստանում ենք երկու հին ու զուգահեռ յոգնակի ձեւեր․

նամակ–ան–ի
տուն–ի–ար > տուներ > տներ։

Այս լուծումներից պարզ երեւում է նաեւ, որ մեր բառերը հին ժամանակ մեծ մասամբ վերջանում էին ի․ այդպէս է այսօր Վրաց լեզուն։ Պարզւում է նաեւ թէ ինչո՞ւ մեր բառերի մեծ մասը սեռականի մէջ վերջանում են ի։ Այդ ի–ն նրանց անվթար ձեւին է պատկանում, որ զօրաւոր շեշտի հետեւանքով ընկած է ուղղականի մէջ եւ նոյն շեշտի պատճառով պահուած է սեռականի մէջ․ հմմ․ հին ուղղ․ սեռ․ բանի․ ուղղական․ բա՛նի > բան (ի–ն սղած եւ ընկած)։ Սեռական բանի՛ > բանի։

Ար եւ ան Յոգնակերտ ածանցների բուն իմաստի եւ ուրիշ յոգնակի ձեւերի մասին խօսելու եմ յոգնակի թուին նուիրածս մենագրութեան մէջ։ Այս մեկնութիւնն ու մերձեցումները անհնարին կը լինէին եթէ չընդունէինք, որ ե–ը մի վաղնջական իա է։

Այսպէս կարելի էր երկար շարունակել։ Ես կամովին թողնում եմ հետազօտութեան այս դաշտը, մեկնելու համար մի քանի բառեր։ Կարծում եմ եղածն արդէն բաւական է ցոյց տալու համար, որ ե–ը մի հին իա է։ Բայց բերենք այստեղ եւ անջատ բառերի նպաստը։

1․ Ես․ մեր տեսութեամբ սա մի նախաւոր իա՛ս է։ Հմմ․ հին․ սլ․ jaz, որ ռուս․ դարձած է ja (եա)․ նախաւոր իաս ձեւն է, որ գ–ս լծորդութեամբ տուած է սլաւ․ իազ > եազ եւ հայ․ իաս > ես[5]։ Նախաւոր իաս ձեւը շեշտուելով երր ⏑ ⏑ ի՛աս, մեր մշակած տարազի համաձայն պիտի տար ի՛յս > ի՛ս, որ մեր հայցական հոլովն է․ հմմ․ գ–իս, տո իս։ Այստեղից կարող ենք եզրակացնել, որ ես բառի ուղղ․ եւ հայց․ ձողոտարբերւում էին միմիայն շեշտով։ Ժողովուրդի համար իս տրական իմաստ ունի․ Հաւլաբարցին ասում է․ «ի՛ս տու», այսինքն «ինձ տուր»։ Եւ արդէն «տո իս» ասութեան մէջ իս–ը ձեւով հայցական է, բայց իմաստով տրական է․ հմմ․ «ինձ մօտ»։

2․ Նոյն բառի մի քանի ձեւեր․ Ածե՛լի, ա՛ծլի, ածի՛լի, ծի՛լի։ Միեւնոյն սափրելու գործիքը այսքան տարահնչուն անուններ ունի մեր լեզուի մէջ։ Պարզ է, որ ա՛ծլի ձեւը (Թիֆլիս) ծագում է ածելի ձեւից այնպէս, ինչպէս ա՛սեղ(ի), դառնում է ա՛սղի, պա՛նիր(ի) — պա՛նրի եւ այլն։ Բայց շեշտւում է ա՛ծլի։ Եւ ինչպէս վրացական թերման շեշտական կարգով քա՛ղաք սեռ․ տալիս է քա՛ղկի․ այդպէս ա՛ծելի դառնում է ա՛ծլի։

Շեշտը պահելով նոյն վանկի վրայ՝ հետեւորդ ձայնաւորն է, որ սղում է։ Արցախեցու ծի՛լի ձեւը ծագում է ածի՛լի ձեւից, որի ա–ն ընկած է։ Ա–ի անկման համար հմմ․ նոյն Արցախեցու կեռիք (տատմ) բառը արեւմտեան ակռայ եւ Թիֆլիսի ա՛կռիք բառերի հետ։ Ակռիք բառի մէջ կայ մի բաղաձայն լծին խումբ կռ, ուր մեր տեսութեան համաձայն չքացած է մի ձայնաւոր․ ենթադրում եմ ե։ Վերականգնելով կորած ձայնաւորը, կը ստանանք *ակեռիք, որ շեշտելով, երր ⏑ սահուն ե–ը սղած է եւ տուած ա՛կռիք․ հմմ․ ա՛սեղ — ա՛սղի։ Զգելով առաջին ձայնաւորը, տուած է կե՛ռիք, որով ակեռիք բառն ունեցած է երկու տարբեր շեշտութիւն եւ տուած է երկու տարբեր հետեւանք, կորցնելով երկու տարբեր ձայնաւորներ, այսպէս՝

ա՛կեռիք > ա՛կ(ե)ռիք > ա՛կռիք․
ակե՛ռիք > (ա)կե՛ռիք > կե՛ռիք։

Գալով ակռայ ձեւին՝ նա ենթադրում է մի *ակեռայ ձեւ, ուր գտնում ենք բառի նոյն բունը ակեռ եւ նոյն շեշտադրութիւնը եւ նրա հետեւանքով սղած ու կորած ձայնաւորը։ Ահաւասիկ զուգադրութիւնը․

ա՛կեռիք > ա՛կռիք․
ա՛կեռայ > ա՛կռայ[6]։

Մնում են ուրեմն երկու հիմնական ձեւեր․ ածե՛լի եւ ածի՛լի։ Ե–ին իր նախաւոր արժէքը տալով՝ մենք կը ստանանք ածիալի․ այս ձեւը շեշտն ա–ին զարկելով՝ պիտի տար ածե՛լի (իա՛ > ե՛)․ շեշտն ի–ին զարկելով՝ պիտի տար ածի՛լի (իա > ի՛)․ շեշտն ի–ին զարկելով՝ պիտի տար ածի՛լի (ի՛ա > ի՛)․ ահաւասիկ երկու ձեւերն իրենց շեշտական տարազներով․

ածիա՛լի ⏑ ⏑ ⏑ > ածե՛լի․
ածի՛ալի ⏑ ⏑ ⏑ > ածի՛յլի > ածի՛լի։

Առաջին ձեւի մէջ սահուն ի–ն յօտացած ու ձուլուած է հետեւորդ շեշտաւոր ա–ին եւ տուած է ե․ երկրորդ ձեւի մէջ սահուն ա–ն սղած ու փոխարինուած է յ–ով, որ ձուլուած է նախորդ նոյներանգ ձայնաւորին եւ տուած է ի՛յ > ի՛։

Ածելի բառն իր ձեւով մի հին ներկայ դերբայ է․ հմմտ․ «լինիջիք առնելիք բանին եւ ոչ լսելիք միայն» — այսինքն «Եղէք կատարող եւ ոչ միայն լսող»։ Եւ նկատելով, որ ծ = տ լծորդ են, այդ բառը պիտի նշանակէր *ատելի, այսինքն՝ «կտրող» (հմմ․ հատ–ան–ել, պոչ–ատ, կոն–ատ եւ այլն)։

3․ Գէտ, գիտ․ ահաւասիկ վճռական օրինակներ մեր տեսութեան համար։ Մեր տեսութեան համաձայն իւ ձայնը մի վաղեմի իա է։ Իսկ գիտենք, որ է–ն մի հին եյ է։

[5] Հմմ․ A. Meillet, Le Slave commun, էջ 394, § 514 եւ J. J. Mikkola, Urslavische Grammatik, էջ 47․ նաեւ յուն․ բէոտական ἰω-ν եւ ատտիկ․ ἐγώ։

[6] կամ ակեռա՛յ > ակռա՛յ։

© National Library of Armenia

Ձայներին տալիս եմ իրենց նախաւոր արժէքը եւ զուգադրում եմ վերականգնած ձեւերը·

գէտ > *գեյտ > *գի–այտ·
գիւտ > *գեւտ > *գի–աւտ:

Մենք այստեղ հանդիպում ենք նոյն երեւոյթին, որ տեսանք գտանէր եւ գտանիւր ձեւերի քննութեան ժամանակ: Ինչպէս տեսնում էք գէտ եւ գիւտ նոյն բառերն են: Տարբերութիւնն ստեղծուած է ւ եւ յ ձայների լծորդութեան հետեւանքով, որ այստեղ ինչպէս եւ ամէն տեղ փոխարինում են մի չքացած բաղաձայն, որի բնոյթը որոշելն առ այժմ թողնում եմ մի կողմ: Գէտ նշանակում է նաեւ սուտ մարգարէ: Գիւտական նշանակում է «դիւթական», իսկ «դիւթ» նշանակում է կախարդ, մոգ, թովիչ, որով գիւտ նոյնանում է գէտ բառի հետ նաեւ իմաստով: Այսպիսով մենք կարող ենք լծորդ ձայներ նկատել է եւ իւ, իբր իայ եւ իաւ.

եյ — իւ
է — իւ:

4· Մե, մէ, մեն, մէն, մէկ, մենակ, միայն, միասին, միս: — Մե գտնում ենք մե–տասան բառի մէջ· մէ՝ իբր մի՝ Թիֆլիսի բարբառում. «Մէ խօսկ ունիմ իլթիմազով» ասում է Սայաթ Նովան: Մեն հանդիպում ենք «մեն մենակ» բացատրութեան մէջ: Մէն լսում ենք «մէն մի» ասութեան մէջ: Միս տեսնում ենք «միս մենակ» բացատրութեան մէջ: Մնացածները շատ սովորական բառեր են: Այս բոլորը կապ ունին մի բառի հետ եւ ծագում են նրանից: Այսպէս՝ Միասին կազմուած է կարծում եմ ինչպէս «երկոք–ին, երեք–ին» եւ նման ձեւերը եւ տրոհելի է իբր միաս–ին: Իր առաջին բաղադրիչը միաս չեշտուելով իբր ∠ ս մի'աս, պիտի ողեր ա–ը եւ տար մի'յս > մի'ս, որ գտնում ենք «միս մենակ» բացատրութեան մէջ, որ զուգահեռ է «մեն մենակ» ասութեան եւ ուրեմն «միաս» նշանակում է «մեն»: Միաս ձեւի համար, որ առանձին չունինք, հմմ· յուն· μια, որ նշանակում է մէկ (իգական): Նոյն միա ձեւը տեսնում ենք մետասան բառի մէջ, որ վերականգնելի է իբր միա–տասա'ն: Թուական անունների կազմութիւնը ցոյց է տալիս, որ բաղադրիչը առնուում է «ուղղական» հոլովով· երկոտասան (հմմ· երկու), երեք–տասան, չորեքտասան, հնգե–տասան (հնգե ձեւը հնագոյն ուղղականն է (տես A. Meillet, Esquisse, էջ 1), վեշ–տասան. հետեւապէս պէտք է տրոհել· միա–տասան:

Մե ձեւից ծագում է մեն, ինչպէս ժողովուրդն ունի մի եւ մի–ն· ինչպէս մեր յունաբան հեղինակներն ունէին մու, որ ն–ով մնացած է Գողթան գաւառի մէջ իբր մոյն, որ նշանակում է մի, մէկ: Պարզ է զուգահեռը· մի — մի–ն, մոյ (մու) — մոյ–ն > մոյն, մե — մե–ն > մեն: Մենակ բառը տրոհելի է իբր մեն–ակ, իսկ մեն՝ վերականգնել պէտք է իբր մի–ան: Ահաւասիկ նոյն բառի տարբեր չեշտաւորութիւնն ու տարբեր արդիւնքը·

մի–ա'ն–ակ > մե'նակ·
իա' > ե'·
մի'–ան–ակ > մի'յնակ > մի'նակ·
ի'ա > ի'յ > ի':

Միայն կազմուած է ինչպէս սակ–այն, մի–անգամ–այն, գիշեր–այն եւ այլն եւ ուրեմն մակբայական կազմութիւն ունի· միայն: Բառը արտաբերւում է երկու չեշտով իբր ∠∠ մի՝–ա'յն, ուստի իա ձուլուած չեն իրար հետ:

Մնացին է–ով ձեւերը· մէ, մէն, մէկ: Ինչպէս ունինք մի եւ մի–ն > մին· մոյ (մու) եւ մոյն, մե եւ մե–ն > մեն· նոյնպէս ունինք մէ եւ մէն, որ կարելի է միայն բառի մի տարբերակը նկատել, որ արտաբերուած է մի չեշտով, ուստի իա ձուլուած եւ տուած են ե· այսպէս մի–ա'յն > մե'յն > մէ'ն: Առանց ն–ի այս ձեւն ունինք մէ կերպարանքով, որ լսել կարելի է իբր մեյ: Կարծում եմ այս ձեւն է, որ կենդանի է մեյ մը արեւմտեան բացատրութեան մէջ: Համեմատէ՛ Հաճնցու բեյ (բեր) եւ Երեւանցու բէ (բեր) ձեւերը: Այս հաշուով մէյ մը դրութիւնը սխալ տառադարձութիւն կարելի էր համարել: Իսկ եթէ ուզենանք պնդել այս դրութեան վրայ, այն ժամանակ մէյ բառը պէտք է համարել մէկ բառը, որ ձգած է իր կ–ը եւ փոխարինած յ–ով: Երկու ձայնաւորների միջեւ եւ չեշտից յետոյ կորած ձայներին փոխարինում են յ կամ ւ: Այս հիման վրայ պէտք է ենթադրել մի *մէ'կի նախաձեւ, որ պիտի դառնար *մէ'յի մէ'յ: Գիտենք, որ մէկի ձեւը «մէկ» բառի սեռականն է, հետեւապէս ուրեմն նաեւ նրա նախադրականն ուղղականը: Նոյն հիմքով մէ ձեւը կարող է ծագած համարուել մի նախաւոր *մե'նի ձեւից, ուր ն չեշտից յետոյ եւ երկու ձայնաւորների միջեւ փոխարինուած է յ–ով. հմմ· հրաման — հրամայել· իր հոլովոյթն է՝ հրամա'նի, որ սեռակ· ուղղական է: *հրամա'նի–ալ, *հրամա'յիալ > հրամա'յել: Այս հաշուով մենք կ'ունենանք· մե'նի > մե'յի > մե'յ > մէ:

Մնաց մէկ բառը: Մեր տարազների համաձայն լուծելով այս բառը, մենք կը ստանանք· մէկ > *մեյկ > *մի–այկ: Արդ՝ վերականգնած ձեւը կարող է երկու մեկնութիւն ստանալ: Առաջին· նա կարող է երկու նոյնիմաստ բառերի կցում համարուել՝ մի + այկ: Այս դէպքում երկրորդ բաղադրիչը կշիռը կը լինէր սնսկ· ēka բառի, որ նշանակում է «մէկ, մի»: Սանսկրիտի է՝ ձայնը համարւում է երկբարբառ· նա մի հին āi է, որով այդ բառը վերականգնելի է իբր

āik [7], որ մեր լեզուի մէջ յարաչեշտ լինելով՝ պիտի տար ա'յկ· — ա'իկ > ա'յկ: Երկրորդ· նա կարող է արդիւնք լինել հնչական հոլովոյթի եւ ծագել մենակ բառից, ն փոխարինելով յ–ի· այսպէս·

մի–ա'ն–ակ > մի–ա'յակ > մի–ա'յ–կ > մե'յկ > մէկ:

Այս փոփոխութեան իբր զուգահեռ՝ հմմ· առնել < ար–ան–ել > այ–ն–ել > էնել: Ժողովրդ· երգն ասում է· «իմալ էնիմ, խմալ էնիմ, Գեղարդ ձուն ա, չիտեր իմ»: Իմաստի այս փոփոխութիւնն իր զուգահեռն ունի քոյր լեզուների մէջ: Մենակ նշանակում է «միայնակ»· հմմ· նաեւ մեր մեկնակ բառը, որ նշանակում է թէ «մի, մէկ» եւ թէ «մենակ, զատ, առանձին» եւ որի առաջին բաղադրիչը մեկ, միակ բառի ամփոփումն է, միաչեշտ արտաբերութեան հետեւանքով, ուր իա' ձուլուած ու տուած են ե: Արդ՝ լատին եւ գերման լեզուները յատուկ բառ չունին «մի» թուականի համար· դրա փոխարէն կիրարկում են «մենակ» բառը· *oi–nc–s, որից ծագած են համարւում լատ· ūnus — մէկ· գոթ· ains, գերմ· eins, ein — մէկ: Սրանք կչռում են յուն· οἰνός, հին սլաւ· inŭ, հին պարսկ· aiva բառերին [8]: Կարելի էր մեր մի–այն բառն եւս երկու բառի կցում համարել, որի այն բաղադրիչը կշիռը կը լինէր յուն· οἰν–(ός) բառի եւ դրանով մի զուգահեռ կը տար մեր մի–ան–ակ ‖ մենակ–մէկ բառերի մեկնութեան: Ինձ այնպէս է թւում, որ մեր մե (մեն), *միաս (միս) եւ մէկ (մեկ) բառերի մէջ թաղկացած են հին հայերէնի արական, իգական եւ չէզոք թուական անունները «մի» գաղափարի համար, որ կչռում են յուն· արակ· εἷς, իգ· μια եւ չէզոք ἕν, ἕνος ձեւերի:

5· Ձերք, որ նշանակում է «ինչպէս»: Լուծելով ե–ը՝ կը ստանանք· զիարք, որ այլ բան չէ քան «զի արդ», որ նշանակում է «ինչպէս»: Արք գրութիւնը հարազատ պատկերն է արք արտաբերութեան: Միեւնոյն է թէ մէկն այսօր գրէր «մարթ, վարթ, զարթ», եւ այլն: «Զի արդ» տարբեր բառեր են, որ ձոյլ արտաբերումով տուած են «զիարթ», ուր իա հնչուած ու տառադարձուած է իբր ե:

6· Ահաւասիկ չորս արմատ, որ միատեսակ կազմութիւն ունին «մեր + մի բաղաձայն»· մերք, մերժ, մերկ, մերձ: Այս կարգի մի բառ եւս ժողովուրդն ունի· մերս–ել, որ նշանակում է masser: Մերք — նշանակում է «մի հեղ, մի անգամ եւս· հիմա· երբեմն· յետոյ, եաքը»: Մերժել — նշանակում է «վռնդել, հեռացնել»: Միւս բառերի իմաստը նոյն է նաեւ մեզ համար:

Մերք բառի ե–ի նախաւոր արժէքը վերականգնելով՝ մեզ կը տայ միարք ձեւը, որ ես տրոհում եմ իբր մի–արք: Արք բառը ես համարում եմ hարք բառը, որ կորցրած է իր h–ն. հմմ· *երկի–hարիւր > *երկի–արիւր > երկերիւր, ուր ոչ միայն կորած է h–ն, այլ եւ իա տուած են ե (տես A. Meillet, Esquisse, էջ 11, § 10 եւ էջ 73): Իսկ մի բաղադրիչը ես համարում եմ արգելական մի մակբայը, որ նշանակում է ոչ· հմմ· մի' անի — չա'նես: Մի արք > մերք նշանակում է ուրեմն ո՛չ հարթ, ո՛չ հաւասար, ո՛չ միատեսակ, այլ մէ'կ այսպէս, մէ'կ այնպէս, որ կարծում եմ բառի հնագոյն իմաստն է: Բառի այս իմաստի հոլովոյթն է նրա «երբեմն» նշանակութիւնը: Խօսողների գիտակցութեան մէջ նրա երկրորդ բաղադրիչը — արթ — ըմբռնուած է իբր արդ, հիմա (հմմ· վերը բերածս օրինակը· «գի արդ > գերթ», այսինքն՝ «գի արթ»)· ուստի բառը նշանակում է նաեւ «մի' արդ», այսինքն ո՛չ հիմա, այլ յետոյ, եաքը· ու նաեւ՝ ո՛չ հիմա, այլ «մի հեղ, մի ժամանակ, երբեմն»:

Մերժ լուծելով իբր մի–արժ, մենք գտնում ենք արժ արմատը, որից կազմուած են «արժ–ել, արժ–ան–իք, արժ–էք» եւ նման բառերը: Այս հաշուով «մերժել» — նշանակում է արժ չտալ, յարգ չտալ, բանի տեղ չդնել, ինչ որ բառի հնագոյն իմաստը պէտք է համարել: Ունինք ան–արգ–ել բառը, որ իր կազմութեամբ նման է մի–արժ–ել > մերժել բառին· երկուսն եւս նշանակում են յարգ չտալ, միայն մէկը կազմուած է ան ժխտականով, միւսը՝ մի մասնիկով, որ նոյն իմաստն ու արժէքն ունի: Եւ արդէն արգ եւ արժ նոյն արմատի տարբերակներն են, ուստի բառերը մերձիմաստ են: գ — ժ լծորդութեան համար համեմատել· տուգ–անք եւ տուժ–ել· իսկ քոյր լեզուների մէջ· ռուս· drugŭ — բարեկամ, մտերիմ եւ druž–ba — բարեկամութիւն, մտերմութիւն:

Մերկ — վերականգնելով իբր մի–արկ, գտնում ենք արկ արմատը: Արկանել — նշանակում է հագնուիլ· արկանելի — նշանակում է վերարկու, ծածկոց, վրան ձգելու լաթ: Հետեւապէս մի–արկ նշանակում է անհագուստ, անծածկոց, առանց լաթի, այսինքն՝ մերկ: Բառի կազմութեան համար համեմատ· սպան–ան–ել· — մարդ–ա–սպան· ‖ արկ–ան–ել· — մի–արկ: Երկու դէպքում եւս բարդութեան մէջ մտած է արմատը· սպան, արկ:

Մերձ· — լուծելով իբր մի–արձ, մենք գտնում ենք արձ արմատը· արձ–ակ նշանակում է միջոցով հեռու· արձակ–ութիւն — նշանակում է հեռաւորութիւն· ուրեմն արձ

---

[7] Հմմ· aika matya, որ նշանակում է «միահոլութիւն, միասրտութիւն», ուր eka երեւում է իր նախաւոր ձեւով· aika:

[8] Տես A. Meillet et J. Vendryes, Traité de gramm. comp. des langues classiques, էջ 470 եւ F. Kluge, Etym. Wört. d. deutsch. Spr., e i n բառի տակ:

© National Library of Armenia

արմատը նշանակում է նաեւ հեռու. հետեւապէս՝ մի-արձ, պիտի նշանակէր ոչ հեռու, այլ մօտ, այսինքն՝ մերձ:

7. Տիղմ. — յուն. τέλμα նշանակում է. «կանգնած ջուր, ճահիճ, ցեխ». իսկ τελμίς — ցեխ (տես E. Boisacq, Dict. Etym. de la langue grecque, էջ 952): Այս մերձեցման հիման վրայ մեր բառի ձեւը պէտք է վերականգնել իբր *տիաղմ, որ մենք չեշտած ենք ⏑́⏑ եւ ստացած ենք տի՛աղմ > տի՛յղմ > տիղմ. իսկ յոյնը չեշտած է ⏑⏑́ տիա՛ղմ > տե՛ղմ > տե՛ղմ (τελμ-ίς): Մեր լեզուն պահած է նոյն բառը նաեւ լ հնչումով. *տի՛ալ > *տ՛յլ > տիլ, որ նշանակում է «տիղմ»: Այս լուծումից հետեւում է, որ մեր տիղմ բառը ածանցաւոր է. իր բուն արմատն է տիլ, տիղ. եւ հետեւապէս նա պէտք է տրոհուի իբր տիղ—մ: Այս բառից է, կարծում եմ, Թիֆլիսեցու տլապօ բառը, որ նշանակում է ջրալի ցեխ եւ որ վերականգնում եմ իբր *տիլապօ եւ տրոհում եմ իբր տիլ-ապ-օ, ուր տիլ-ը մեր տիլ, տիղմ բառն է, իսկ ապ կչիռն է պրսկ. آب — ջուր բառի եւ ուրեմն տիլապ — նշանակում է բառացի ցեխ-ջուր, ինչ որ բառի բուն իմաստն է: Որքան յիշում եմ, այս բառն ունին նաեւ վրացիները. նա կարող է փոխառութիւն համարուել: Եթէ բառի վերջին օ-ն լուծենք իբր աւ, մենք կը ստանանք տիլ-ապ-աւ. ուր ապ-աւ գործ. հոլովի արժէք կը ստանայ. հմմ. կամ-աւ եւ ուրեմն տիլ-ապ-աւ կը նշանակէր ջրով ցեխ, ինչ որ բառի բուն իմաստն է: O վերջաւորութիւնը, որ վրացական է, կարող է հայերէն ոյ վերջաւորութեան տառադարձումը նկատուիլ. հմմ. վրաց. կալօ, որ նշանակում է կալ, ցորեն կասելու տեղ: Այս բառը համարում է հայերէնից փոխ առնուած եւ մեր հին ուղղ. սեռական ձեւն է — կալոյ — որ վրացու համար դարձած է ուղղական: Գալով ոյ եւ աւ զուգահեռին՝ հմմ. գանձու՝ սեռական, որ է գանձոյ. եւ գանձու՝ գործիական, որ է գանձով: Հմմ. նաեւ մեր ընթացիկ գործիականը — տնով եւ Արցախեցու գործիականը — տնաւ: Այսպէս ենթադրելի է կալով գործիականի մօտ մի *կալաւ արցախակերպ գործիական. սրան զուգահեռ նաեւ մի *ապ-աւ գործիական, որ տիլ բառի հետ կազմած է տիլ-ապ-աւ եւ վրացական միջավայրում ամփոփուած է իբր տիլ-ապ-օ > տլապօ: Բոլոր երկար ձայնաւորների ճակատագրին հետեւելով, տիլ բառի ի-ն, որ պէտք է ստացական երկարութիւն ունենար, իբր ծնունդ ի՛ա > ի՛յ ազման, կարճացած է իր կարգին, ուստի այսօր մենք ունինք «ցխոտ ու տլոտ» բացատրութիւնը որ պէտք է լինէր տիլոտ, եթէ ի-ն երկարութիւնը պահած լինէր: Նկատենք անցողակի, որ տիղմ բառի ի-ն իր երկարութիւնը կորցրած էր դեռ նախագրական շրջանում, ուստի տիղմ սեռ. տալիս է տղմոյ կամ տղմի եւ ոչ տիղմի, թէեւ երկուսն եւս ծագում են *տիղմի եւ *տիղմոյ նախաձեւերից:

8. Վերի լուծումների հիման վրայ՝ մեր թեղ (շեղը) բառը պէտք չէ համարել պարսկ. تیغ բառի փոխառութիւն, այլ միեւնոյն հին *թիաղ բառի տարբեր արտաբերութիւն. հայերէնն իբր թիա՛ղ > թե՛ղ. պարսկերէնն իբր թի՛աղ > թի՛յղ > թի՛ղ, ուր ի-ն ստացական երկարութիւն ունի եւ խրօք երկար է պարսիկ ձեւի մէջ: Հմմ. մեր գաւառական տարբեր արտաբերումները. վերեւ — վիրեւ, վե՛(ր)կաց, վի՛կաց (Թիֆլիս), բերել — պիրել (Արցախ) եւ այլն:

9. Վեր, Ներ: Ունինք վեր, վերին, վերեւ. եւ Ներ, Ներքին, Ներքեւ: Լուծելով ե-ն իբր իա, մենք կը ստանանք: Վիար, Նիար, ուր վի, Նի արմատներ են, իսկ ար ածանց է: Այս արմատներից առաջինը մենք գտնում ենք Թիֆլիսի բարբառում. վի՛կաց նշանակում է «վեր կաց, ելի՛ր»: Սայաթ-Նովան ասում է. «վի կենայ Լոզման հէքիմ, բալքամ դարդիս անէ չարա», այսինքն՝ տեղից ելնի, յարութիւն առնի Լոզման բժիշկը, գուցէ ցաւիս մի ճար անի: Միւս արմատը գտնում ենք Արցախի բարբառի մէջ. Նի մտաւ, այսինքն՝ «ներս մտաւ». Նի տուաւ, այսինքն՝ «ներս տուաւ, արագ ու շատ կերաւ». Նի կալաւ, այսինքն՝ «նշանին կպաւ». Ներ բառով շատ բարդ բառեր են կազմած մեր յունաբան հեղինակները:

Ներ բառի յոգն. ձեւն է Ներ-ք, որից՝ Ներ-ք-ին. յոգն. հայց. Ներ-ս: Ներքին բառը կազմուած է ինչպէս վեր-ին բառը, միայն թէ Ներք յոգն. ձեւը նկատուած է եզակի, ինչպէս մեզ համար կամ-ք բառն է: Ներքեւ նշանակում է «ցած, վար» եւ եզ. գործիականն է Ներք բառի եւ լուծելի է իբր Ներքիաւ. հմմ. մի կողմից կամ-աւ, միւս կողմից բար-ի-աւ > բարեաւ > բարեւ: Տեսականօրէն կարող էր գոյութիւն ունենալ Ներ-ք ձեւին զուգահեռ մի *վեր-ք ձեւ եւ Ներքեւ ձեւին զուգահեռ մի *վերքեւ ձեւ: Մեր լեզուն չէ կազմած կամ չէ պահած այդ ձեւերը, բայց կազմած ու պահած է սլաւ. լեզուն, ուր verxъ (= վեր) կչիռն է մեր ենթադրած *վեր-ք ձեւի:

Ուշադրութեան արժանի է, որ մեր «ներք» բառը նշանակում է ե՛ւ «ներս» ե՛ւ «ցած». ունինք՝ վերին եւ Ներքին Ագուլիս, այսինքն «վարի Ագուլիս»: Լեռնալանջերին շինուած քաղաքներն ունին. «վերի եւ Ներքի թաղեր», այսինքն՝ «վարի թաղ»: Գաղափարների այս կցորդութեան պատճառը կարծում եմ նախագրական հայերի տների ձեւն էր, ուր մուտքը երդիկից էր, այնպէս որ նրանց համար «ներս» գնալ՝ միեւնոյն էր թէ «վար գնալ», երդիկից ցած իջնել, ահա թէ ինչու միեւնոյն բառը երկու տարբեր բայց մերձաւոր իմաստներ ունի: Հմմ. «տուն տանել», «տուն բերել», «տուն մտնել», «տուն անել» եւ այլն, որ նշանակում են «ներս տանել,

ներս բերել, ներս մտնել, ներս անել» եւ այլն: Միեւնոյն վեր բառը գ եւ վ ձայների կշռորդութեան հետեւանքով՝ մեր լեզուն պահած է եւ գեր ձեւով, որ նշանակում է «վեր». հմմ. «գերադոյն» եւ նման բառերը. ու նաեւ «գխտեմ» եւ սնսկ. véda, A. Meillet, Esquisse, էջ 27:

10. Մի օրինակ եւս իւ-ի աշխարհից եւ վերջացնենք: Տիւ, որ մեր տեսութեամբ պէտք է վերականգնել իբր տեւ, իսկ սա՝ իբր *տիաւ: Վերականգնած ձեւը չեշտուելով իբր ⏑́⏑ պիտի տար տի՛յւ > տի՛ւ. իսկ չեշտուելով իբր ⏑⏑́ պիտի տար տեւ, որից ծագում է մեր «տեւել» բայը եւ տառացի իմաստով պիտի նշանակէր «օրել»: Տի-աւ ածանցաւոր կազմութիւն է. իր արմատն է տի, որ նշանակում է նաեւ «հասակ». հմմ. մատաղատի, դեռատի: Կեանքն ու օրը մերձիմաստ են շատ լեզուների մէջ: «Քու օրը էրպէս սեւով անց կենայ», Յովհ. Թումանեան, «Անուշ». ուզում է ասել. «քո կեանքը»: «Լցեալ աւուրբք», այսինքն՝ «շատ ապրած» եւ այլն: Օրուան, ժամանակի եւ տեւողութեան գաղափարները մերձիմաստ են. այսպէս՝ ռուսն ասում է. po-vremenítĭ, որ բառացի նշանակում է «մի քիչ ժամանակել», այսինքն՝ սպասել, տեւել *տիւել. ծագում է vrémja բառից, որ «ժամանակ» է նշանակում: Հմմ. սնսկ. divédive — «օրէյօր», որ կարող էինք ասել. «տուէտիւ, *տիւէտիւ» (իւ = ու ձայնաշրջման մասին պիտի խօսեմ ու ձայնին նուիրածս գրութեան մէջ): Ինչպէս տի արմատը աւ ածանցով տալիս է տի-աւ > տիւ եւ նշանակում է «օր». նոյն արմատի կշռորդը աճ ածանցով տալիս է di-an > den, որ ռուս լեզւում նշանակում է «օր»: Հմմ. հին սլաւ. dĭnĭ, որ ծագում է dī եզ. ուղղակ. ձեւից (տես J. J. Mikkola, Urslavische Gramm., էջ 38):

Վերջին համեմատութիւնները տիղմ, թեղ, վեր, տիւ ցոյց են տալիս, որ մեր տեսութիւնը ե ձայնի մասին իր բացատրական կարողութիւնը պահում է նաեւ քոյր լեզուների համար: — Այս ձեւով կարելի էր երկար շարունակել, բայց մենք վերջացնում ենք այն համոզումով թէ բաւական ապացոյցներ տուինք հաստատելու համար, որ ե-ը նախաւոր ձայն չէ. որ նա հնչական հոլովոյթի արդիւնք է. որ նա մի հին իա խումբ է, արտաբերուած ձոյլ, որ գնահատուած է իբր ուրոյն ձայն եւ դրոշմուած է յատուկ գրով[9]:

Ն. ԱՂԲԱԼԵԱՆ

[9] Ուշադրութեան առնենք եա > է փոխանցման օրէնքը, որ ունի եւ սլաւ. լեզուն. vremja — vremenitĭ, մատեան — մատենի:

ԳԱՐՍԱՄ ՏԱՂԱՍԱՑ (ԳԱՐՍԱՄ ՏՐԱԳԻՋՈՆՑԻ, ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ԼԷՕՊՈԼՍՈՅ) ԵՒ ԻՒՐ ՏԱՂՆ Ի ՎԵՐԱՅ ԱԿՌԱՅԻ

ՋԱՒԵՃՏ ՄԸ ԺԶ ԴԱՐԷՆ

Հայ գրականութիւնը շատ ճոխ չէ գաւեշտական արտադրութիւններով: Ինչ որ մնացած է, պէտք է խնամով հաւաքել եւ հրատարակել: Տարիներ յառաջ հրատարակած էի այս էջերու մէջ[1] հիներուն շատ սիրուած եւ նորերէն շատ կարդացուած տաղն «ի վերայ Հերիսայի», որուն հեղինակն էր Մինաս Թոխաթեցի, ԺԶ. դարու երկրորդ կէսէն: Մինաս յօրինած էր գաւեշտախառն տաղս Լէօպոլսոյ արքեպիսկոպոսին՝ Գրիգոր Վանեցւոյ († 1574) հաճոյք մը պատճառելու համար:

Նաեւ Գարսամ իւր գաւեշտախառն տաղը «ի վերայ Ակռայի» նոյն դարուն եւ նոյն միջավայրին մէջ երգած կ'երեւայ:

Այս տաղը ծանօթ է ինծի միակ ձեռագրէ մը, Վիեննայի Մխիթարեան Մատենադարանի թ. 1002 Տաղարանէն (թղ. 190բ—192ա), գրուած Յովհաննէս գրչէն 1654ին. գրչութեան տեղը չէ նշանակուած:

Գարսամ երկար տարիներ տանջուած է ակռայացաւէն. ստիպուած է շատ ծոմ օրեր անցնել, հրաժարիլ միսէ եւ այլ համադամ կերակուրներէ: Կ'երեւայ թէ օր մը, երբ ակռայի ցաւը դարձեալ կը տառապեցնէր զինքը, իրեն այցելութեան եկած էր Տէր Միքայէլ՝ մխիթարելու եւ սփոփելու: Այսպիսի առթիւ մը ահա նոյն Տէր Միքայէլի խնդրանքով ծագում առած է տաղս: Ցաւագար անձի մը գանգատներն են հոն գրի առնուած. ծոմապահութեամբ ուժաթափ մօքի մը արտադրութիւնը, սովատանջ որովայնի անվերջ տենչերը: Ակռան կը խոցոտէ, բայց քիմքը ախորժալի խորտիկներ համտեսել կ'ուզէ: Ցաւի եւ կարօտի այս ընդդիմակ զգացումներու մէջ կը տարաբերուի բանաստեղծը, ցաւը ժուժկալութիւն կը քարոզէ եւ սիրտը սովին դարման տանիլ կը խորհի: Խեղճ բանաստեղծին ցաւի եւ սովի այս զգացումները թոյլ չեն տուած անշուշտ ամփոփ, նիւթին սեւեռած պահել միտքը եւ ուշադրութեամբ հետեւիլ տաղին յօրինուածութեան եւ գեղեցկագիտութեան: Պակասը վերագրելու է պարագաներուն:

Տաղին թուլութիւնն եւ կաղութիւնը մասամբ ալ «բազմամեղ» գրչին պէտք է վերագրել: Յովհաննէս գրիչ չափազանց սխալագիր եւ բանդագուշող անձ մըն է: Ոչ միայն տաղին մէջ բառեր եւ տողեր աղճա-

[1] Հանդ. Ամս. 1921, էջ 159—162 = Հինգ պանդուխտ տաղասացներ. Վիեննա, 1921, էջ 102—111:

© National Library of Armenia